

TÜRK-OSMANLI ŞEHİRLERİNİN BATIYI ETKİLEYEN BAZI ÖZELLİKLERİ

Süha Göney*

Özet: Bu çalışmada; Türk-Osmanlı şehirlerinin batı dünyası şehirlerine bazı etkileri üzerinde durulmuştur. Bu etkilerden biri, eski şehirlerimizin bahçe şehir niteliği taşımasıdır. Bu sebeple, şehir sadece konutların yoğunlaştığı bir yerleşim alanı değil, evler çeşitli ağaçlar ve süs bitkilerinin oluşturduğu bahçeler içinde idi. Bu özellik 20. yy. ortalarından itibaren gittikçe artan derecede batı şehirlerinin düzenlenmesi ve yeni şehirlerin ortaya çıkmasında önem kazanmış bulunmaktadır. Batı şehirlerinde ki merkezi iş sahası da (CBD) yaklaşık 600 senedir Türk şehirlerinde bulunmakta idi. Zira çarşı şehrin ortasında yer almakta ve diğer şehrsel fonksiyonlarla birlikte, merkezi iş sahasını oluşturmakta idi. Şehirler kalabalıklaştıkça eski nüvenin yanına aynı düzende yeni bir kısım eklenmekte; böylece çeşitli tâli iş merkezleri oluşmakta idi. Tarih içinde bazı şehirlerde, mesela İstanbul'da olduğu gibi, değişen şehrsel hizmetlere göre merkezi iş sahasının yer değiştirdiği de anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bahçe şehirler, Türk-Osmanlı şehirleri, Batı şehirleri, Merkezi iş sahası.

Different Characteristics of Turkish–Ottoman Cities Affecting West

Abstract: In this study, it is emphasized different effects of Turkish-Ottoman cities to cities locating in the western world. One of these affects is that our old cities have garden city character. For this reason, not only cities were settlement areas where housing units found, but also houses were within gardens where trees and decoration plants found. This characteristics have gained importance regarding planning of cities and establishing new cities increasingly beginning from the mid 20th century. Central business district (CBD) in western cities was found in Turkish cities nearly for 600 years. Because, market was located in the centre of the city and it established central business district together with other urban functions. While cities become crowded, a new section in the same arrangement has been added to the former core, and thus various secondary business centers were established. During the course of time, it is understood that central business district changes its location according to varying urban services such as Istanbul.

Key Words: Garden cities, Turkish-Ottoman cities, Western cities, Central business district, Suburb.

* Prof. Dr. İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Emekli Öğretim Üyesi. Bu yazının hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen genç meslektaşlarım Doç. Dr. İsmet Akova, Doç. Dr. Özlem Doğan, Yar. Doç. Dr. Muzaffer Bakırcı, Yar. Doç. Dr. Mehmet Bayartan, Araş. Gör. Dr. Mesut Doğan, Araş. Gör. Dr. Selma Ertürk ile Araş. Gör. Aylin Kocadağlı'ya buradan teşekkür etmeyi; zevkli ve kaçınılmaz bir vazife telakki ederim.

Ulaşım ve iletişim imkânları geliştikçe farklı kültürlerin birbirini etkilemesi ve görüş alışverişi; sadece çabuklaşmakla kalmamış, aynı zamanda kolaylaşmıştır. Artık dünyanın herhangi bir yerinde cereyan eden bir olay; anında bütün dünyaya yayılmakta, etki veya tepki görmekte ve beşeriyete mal olmaktadır. Zira eskiye nazaran dünya çok küçülmüştür. Büyük zorluklarla birkaç ayda ulaşılan yerlere, günümüzde birkaç saate vasıl olmak imkân dahilindedir. Böylece çeşitli kültür ve hayat bölgeleri arasında sınırlar ortadan kalkmakta, dünya bir birliğe ve bütünlüğe doğru hızla ilerlemektedir. Küreselleşme diye tanımlanan bu süreç, özellikle siyasî ile iktisadî birlikteliği adeta teşvik etmektedir. Bütün bu kültürel etkilenmelere rağmen; dünyanın farklı kültür bölgelerinde, yerleşim düzeni ve planı itibariyle birbirinden farklı şehirlerin yer aldığı bir vakıadır. Şehir coğrafyası çalışmalarında en yaygın yapılan sınıflandırmada, Asyalı kültürün hakim olduğu bölgeler, Avrupalı kültürün hakim olduğu bölgeler ve Kolonyal hareketlere sahne olan bölgeler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Hiç şüphe edilemez ki, bu üç kültür bölgesi bazı özellikleriyle birbirini etkilediği gibi, kendi aralarında da muhtelif talî bölgelere ayrılmaktadır.

Bu çalışmada, Türk-Osmanlı şehirlerinin batı şehirleri üzerindeki etkilerinden özellikle iki husus üzerinde durulacaktır. Bunlardan birincisi, Türk-Osmanlı şehirlerinin bitki örtüsü itibariyle zenginliğidir. Esasında bu bir paradoks olarak düşünülebilir; zira Türk şehirleri genellikle kurak ve yarıkurak kuşak dahilinde olmalarına rağmen; çeşitli çam, servi, çınar, envai çeşit meyve ağaçları ve çiçeklerle bezenmiş bir yerleşim ortamı oluşturmuş bulunuyordu. Ayrıca şehrin hemen etrafında da, yeşil bir kuşak halinde adeta şehri ihata eden bağ ve bahçeler yer alıyordu. Böylece şehrin yeşilliği, yerleşim alanı dışında daha yoğun bir yeşil örtüyle çevrilmiş bulunuyordu. Şehirde yerleşmiş bulunanların çoğuna ait bu bağ ve bahçelerde sulamalı ziraat uygulanmakta, şehir sakinlerinin yazlık ve kışlık çeşitli meyve ve sebze ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bu bağlık ve bahçelik kuşak; aynı zamanda yaz aylarında sayfiye maksadıyla de kullanılır ve ek iktisadî kaynak olduğu kadar rekreasyon hizmetine de zemin hazırlanırdı.

Yirminci yüzyılın ilk yarısı sonlarına kadar, memleketimizi ziyaret eden batılı seyyahların hemen tamamının büyük bir övgüyle kaleme aldığı Türk-Osmanlı şehirlerinin yeşillikler içinde bulunması; hatta bazı batılı yazarların hayli hatalı bir ifadeyle bunları “vaha şehirleri” olarak tanımlamalarında; elbette Türk-

Osmanlı şehirlerinin kendine özgü yerleşim özelliklerinin önemi büyüktür. Eski dönemlere ait gravürlere bakıldığında, Türk-Osmanlı şehirleri ile batı şehirleri arasındaki bu fark derhal müşahede edilmektedir. Hatta Bizans ve Osmanlı dönemi İstanbul'una ait gravürlerde bile bu özellik açıkça gözlemlenmektedir. Batı şehirlerinde surlar içinde genellikle taş kullanılarak inşa edilmiş binalar; yerleşim sahasının dar olmasının da sebebiyle, yan yana dizilmiş ve adeta birbirinin üstüne çıkmış haldedir. Halbuki Türk-Osmanlı şehirlerinde bahçeler içinde kurulmuş evleri; hem binaların mimarî özellikleri hem de çiçekler ve ağaçlarla bezenmiş yeşil dokusu sebebiyle, ferah yerleşim ortamlarını oluşturuyordu. Eski şehirlerimizde sokaklarda dolaşanlar için olağan bu ortam; uzaktan şehre bakıldığında yeşil örtünün yoğunluğu dolayısıyla çok daha iyi anlaşılırdı. Bugün de başta İstanbul olmak üzere, Bursa, Edirne, Kırklareli, Kütahya, Alanya, Safranbolu, Babadağ, Buldan, Muğla, Manisa, Eğridir, Birgi, Amasya vs. gibi şehirlerimizin eski yerleşim sahalarında; hayli hoyrat kullanmamıza rağmen yine de yeşil dokunun hâlâ ortadan kalkmadığı ve yer yer direndiği gözlenmektedir.

Türklerin step kültürü aidiyetine rağmen, Orta Asya'dan batıya göç eden, Anadolu'nun fütûhatı sonrasında yeni bir yurt edinen ve yaklaşık bin yıldır yaşadıkları üç kıtada geniş alanlarda egemen olan ve takriben altıyüz sene devam eden çok önemli bir imparatorluk kuran; Avrupa, Asya ve Afrika'nın kültür ve siyasî tarihinde önemi gün geçtikçe daha da anlaşılın ve belirginleşen Türklerin kurduğu şehirlerin, yerleşim özellikleri neden farklı idi?

Her şeyden önce Türk-Osmanlı şehirleri genellikle yamaçlarda kurulmuştu. Böylelikle hem ovalara hakim bir mevkiye, hem de dağlara yakın yerde bulunuyordu. Şüphesiz bu coğrafi özellik, Türk-Osmanlı şehirlerinin her şeyden önce görünüm ve fonksiyon itibarıyla Türk-Osmanlı şehirlerine, kurulduğu yeri çevreleyen ovalar ile dağların ihtiva ettikleri çeşitli tabii kaynakların yarattığı imkânları kolaylıkla kullanma üstünlüğünü bahşediyordu. Bu coğrafi özellikleriyle çevrede mevcut imkânlardan Türk-Osmanlı şehirleri çok iyi ve bilinçli bir şekilde yararlanmışlardır. Dağın zengin su kaynakları şehirlerde çok iyi kullanılmış, ayrıca oluşturulan isale hatları, kanallar ve kehrizlerle hayli uzak mesafelerden nakledilen sularla, şehirlerin etrafındaki ovalardaki bağlar ve bahçelerde sulama suretiyle çok çeşitli mahsuller yetiştirilmiştir. İstisnasız bütün Türk-Osmanlı şehirleri, su kültürünün çok yüksek olduğu merkezlerdi. Her şehrin mimarî özellikleri arasında çeşmeler, sebiller, sarnıçlar, bentler,

kemerler ve kuyular çok önem taşıyordu. Her mahallede, mahallelinin kolayca ulaşabileceği yerlerde inşa edilmiş, fevkalâde müzeyyen taş işçiliğine sahip çeşmeler, şehirlerimizin önemli hayrat veya vakıf eserleri olarak temayüz ediyordu.

Dağlar ile ovalar kenarında kurulmuş Türk-Osmanlı şehirleri, yerleştikleri mevkiiler itibariyle iklimatik şartlar bakımından da uygun ortamlar durumundaydı. Bu kenar yerler hava cereyanına elverişli, nispeten ılık ve ferah yerlerdi. İklimatik özellikler itibariyle, insanların yaşaması ve çalışmasına fevkalâde uygun ortamlar seçilmiştir. Yaz ve kış, şehrin içinde bulunduğu coğrafyada nispeten uygun şartlar, insanların hayat ve faaliyetlerini rahat sürdürmeleri imkânını tanıyordu. Bu yaşama uygun ortamı, şehirlerin yerleşim düzeni de tamamlıyor, adeta beşerî ve tabii ortam birbiriyle bütünleşiyor, örtüşüyordu. Dolayısıyla yapılar gibi, cadde ve sokak sistemlerinde de hem beşer hem de tabiat şartlarına uyum ve uygunluk gözetiliyordu. Dolayısıyla Türk-Osmanlı şehirlerinin her mimarî unsuru, diğerleriyle tezat teşkil etmeyen bir ahenk içinde inşa ediliyor ve insanların yaşamına sunuluyordu. Hiç şüphe edilemez ki, tabii şartların beşerin iskân ve istifadesi için en iyi şekilde kullanılmasını sağlamak, şehircilik açısından da yüksek bir kültürün ifadesi, tezahürü ve neticesi idi.

Türk-Osmanlı şehirlerinde meydanlar küçük idi. Meydanın etrafında camii, hazire, mektep-medrese, hamam, çeşmeler ve pazarı oluşturan dükkanlar ile kahvehaneler bulunuyordu. Dükkanlar, hamam vs. genellikle vakıf binalarıydı. Dolayısıyla elde edilen gelir, münhasıran şehrin imarına tahsis edilirdi. Bu özellik Türk-Osmanlı şehirlerinde camii, çarşı, kervansaray, hamam, okul, imaret vs. gibi çeşitli hizmetlere yönelik binaların hem kısa sürede inşa edilmelerine, hem de sürekli bakım ve onarıma ihtiyaç duyulan maddi kaynağın genellikle devlet bütçesine gerek duyulmadan karşılanmasına zemin hazırlıyordu.

Türk-Osmanlı şehirlerinde meydanlar özellikle dar tutuluyordu. Böylece meydanın en iyi mahallinde inşa edilmiş merkez camiin (ulu camii) yerleşim sahasından uzakta bulunmaması dolayısıyla camii ile cemaat yakınlaşması sağlanırdı. Keza şehir meydanındaki kahvehaneler, insanların ilgisini çeken her konuda görüş alışverişinde buldukları sosyal müesseseler durumundaydı. Kahvehaneler, Türk-Osmanlı şehirlerinde önemli işletmelerdir. İnsanların sadece vakit geçirdikleri mahaller olmalarından çok öteye; musikî, edebiyat,

sanat, felsefe ağırlıklı sohbetlerin yapıldığı; müdavimleri arasında dostluğun ve meslekî dayanışmanın yüksek olduğu, fazla ödeme yapmadan dostları bir araya getiren ve yeni ahbablıklar kurulmasına zemin hazırlayan, feyiz ve keyif merkezleri durumundaydı. Şehrin kalabalıklaşması ve genişlemesi, yeni yerleşilecek mahalle yine bir camii, mezarlık, çeşme, han, hamam ve dükkanlar inşasıyla gerçekleştirilirdi. Böylece bir merkez etrafında meskenlerin yoğunlaşması ve çok katlı binalar yapılması mecburiyeti yerine; tıpkı arı kovanının oğul vermesi gibi, kalabalıklaşan nüfus şehrin kenarında yeni bir meydan etrafında yerleşmeye ve yaşamaya başlardı. Böylelikle şehir meskenleri genellikle üç katı geçmez, bahçeler mesken eklentileriyle ortadan kaldırılmaz, meskenlerin bahçeler içinde ayrı nizamda bulunması ve bu suretle, şehrin yeşil ve ferah özellikleri itinayla korunmasına özen gösterilirdi.

Eski şehirlerimizde, şehrin merkezini teşkil eden meydandan çevreye doğru ışınsal şekilde uzaklaşan caddeler ve bu caddelere bağlı sokaklar ile çıkmaz sokaklarla; yol şebekesi meydanlardan çevreye doğru tıpkı bitki saçak kökleri gibi yayılırdı. Batı şehirlerinde cetvelle çizilmiş düz ve geniş cadde ve sokaklar, motorlu araçlar düşünülerek düzenlenmiştir. Halbuki Türk-Osmanlı şehirlerinde, yerleşim alanının topografik özelliklerine kayıtsız kalınmaz ve insanların rahat yürümelerini sağlayabilmek için cadde ve sokaklar sık sık yön değiştirirdi. Bu suretle topoğrafik eğime dik ve paralel batılı şehirlerin sokak ve caddeleri; Türk-Osmanlı şehirlerinde tabiata uygun ve uyumlu, bunun yanında insana önem veren, onun şehir içinde kolaylıkla ve yürüyerek bir yerden diğerine ulaşmasına imkân veren bir düzende inşa edilirdi. Batılı şehirlerde motorlu araçlara göre geliştirilmiş ve topografik özelliklere hayli kayıtsız bir planın titizlikle uygulandığı şehir planlarını; Türk-Osmanlı şehirlerinde uygulamak mümkün değildir. Dolayısıyla şehirlerimizde tabii şartlar yanında beşerî faktörler de ön plana çıkıyordu. Merkezi idarenin hazırladığı şehir planına mutlak riayet edilmesi esası yerine, genellikle mimarbaşı ve kalfaların mahalle sakinlerinin isteklerini gözeterek oluşturdukları cadde ve sokak sistemleri, ön plana çıkıyordu. Böylelikle belirlenmiş bir planın tatbiki yerini; mahalle sakinlerinin istek, icap ve ihtiyaçlarına göre geliştirilen sokak ve cadde sistemlerine bırakıyordu. Bu sebeble Türk-Osmanlı şehirlerinde düz hatlar yerini; köşeli, kavisli, dolambaçlı ve bazı hallerde çıkmaz cadde ve sokak sistemlerine bırakıyordu. Bir sokakta bahçeler ve yeşillikler içinde ilerlerken, her köşede farklı, süslü ve bakımlı evlerin bahçesinin oluşturduğu yeşillikler içinden geçilirdi. Her köşenin ötesinde ayrı ve ferah bir alem ve adeta sihirli,

sevecen bir ortam içine dahil olunurdu. Evler mi, bahçeler mi ön plana çıkıyordu şeklinde bir soruya muhatap olunamazdı. Zira Türk evi, bahçesiyle birliktelik ve bütünlük sağlıyordu. Şehirlerimizde her ev sahibi ailenin, mutlaka bahçesi de mevcuttu. Evlerin yerleri, genellikle mahalle sakinleri tarafından tespit edilirdi. Her yöne açılan pencereleri ile genellikle güneye maruz eyvanı veya hayatı dolayısıyla ferah ve rahat yaşanan konutlar durumunda idi. Türk evinin yüksekliği yakınındaki mahalle camiine ait minarenin şerefesinden daha fazla tutulmazdı. Böylelikle ezan sesi kolaylıkla duyulur ve ramazanda veya dinî bayramlarda kandillerin ışığı rahatlıkla görülürdü. Bahçeler içindeki Türk evleri inifradın tezahürü değildi. Aksine sokak ve mahalle sakinleri arasında tesanüd hakimdi. Kimse bahçesinin çevrelediği evinde, komşularından ve mahallenin diğer sakinlerinden kopuk yaşamayı düşünmezdi. Herkes birbirini tanır, sever ve sayardı. Komşular birbirine destek olmak için adeta yarıştırdı. Karşılıklı yardımlaşma, sevgi ve saygı insan ilişkilerinin esasını teşkil ederdi.

Yukarıda bazı özelliklerine kısaca temas edilen Türk-Osmanlı şehirleri batılılar tarafından ilgiyle ve hayretle izlenmiştir. Pekçok seyyah ve araştırmacı bu şehirlere hayranlığını belirtmiş, fakat cadde ve sokak sistemlerini sebebi yeterince anlaşılamadığından ötürü, aynı zamanda plansız yerleşmeler şeklinde değerlendirmişlerdir. Karmaşık, gizemli şehir planları batılılarca maalesef tam anlaşılamamış olmakla beraber; Türk evinin mimarî ve estetik değeri ile Türk şehrinin yeşillikler içine yerleşmiş, adeta saklanmış bulunması, hep takdirle ve teccüssle karşılanmış bulunmaktadır. Sokaklar ile çıkmaz sokakları her iki kenarından çevreleyen bahçelerin oluşturduğu yeşil örtünün yanında, şehrin caddelerinin kenarlarına dikilen genellikle çınar ağaçlarıyla oluşturulan ve hıyaban denilen ağaçlıklı caddeler de, batının dikkatinden kaçmamıştır. Avrupa'da barok döneminin sonlarına doğru İngilizlerin Avenue veya Almanların Allee dedikleri, Fransızların II. Napolyon döneminde inşa ettikleri ve Boulevard adını verdikleri geniş caddelerin iki kenarına ağaç dikilerek şehirlerinin içinde yeşil örtünün artmasına başlamışlardır. Bu iki kenarı ağaçlarla çevrili caddeler şehirlerimizde artık neredeyse ortadan kalkmış durumdadır. Mesela İstanbul'da Beşiktaş meydanı hariç, Dolmabahçe ile Ortaköy arasında ve Taksim meydanı ile Harbiye arasındaki kısım ancak muhafaza edilebilmiştir.

Sanayi devrimiyle beraber gittikçe ve süratle kalabalıklaşan batı şehirleri; şehirleşme, yani urbanization ismi verilen bir süreç dahilinde kalabalıklaşmıştır.

Kurulan fabrikaların sayısı ile kapasitesinin artması sebebiyle sanayide çalışan işçi ihtiyacının artması, şehirlerin teraküm merkezleri haline dönüşümünü hazırlamış; bunun neticesinde şehirler birbirleriyle birleşerek conurbation'lar oluşmuş ve bu conurbation'ların da birbirleriyle birleşerek, yüzlerce kilometre devam eden şehir kümelerinin (Ecumenopolis) oluşma süreci başlamış bulunmaktadır. Şüphesiz belirli bir merkezde nüfusun aşırı yığılması, km² ye binlerce insanın isabet etmesi; başta toprak, hava kirliliği ile gürültü ve trafik yoğunluğu gibi çevre kirliliğini de peşinden sürüklemiştir.

Denilebilir ki, batıda şehirleşme hareketlerinin önem kazanması ve neticede kırlardan şehirlere doğru iç göçün başlaması ve şehirlerin hızla kalabalıklaşmağa başlaması 1800 lerden beri hız kazanmış bulunmaktadır. Yaklaşık ikiyüz seneyi kapsayan bu süreç neticesinde İngiltere'de başlayan bu hareket, önce kuzeybatı Avrupa'yı ve kuzeydoğu Amerika'yı derinden etkilemiş ve bu bölgelerden tedricen yeni sanayileşen ülkelere yayılmış bulunmaktadır. Hakikatte şehirleşme, bir ülkeden diğerine yayılan ve sanayileşme hareketleriyle başlayan, hız kazanan ve yayılan bir süreçtir. Sanayi, imalâtı arttırdığından dolayı, peşinden ister istemez ticaret, inşaat ve servis hizmetlerini de getirmektedir. Böylece sanayileşen ülkelerin şehirlerinde, istihdam daha da artmakta ve bunun neticesinde, yerleşmeler daha da kalabalıklaşmaktadır. Sanayi devrimini başlatan ülkelerde, bugün şehirleşme süreci hızını azaltmıştır. Şehirleşme hızının azalması İngiltere'de 1861, Belçika'da 1910 ve İsveç'te 1920 yılından sonradır. A.B.D. ile Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde bugün şehirleşme süreci, son safhasına gelmiştir. Sanayileşen ülkelerde genellikle şehir nüfusu ile ülke nüfusu nispeti %50'nin üstüne kadar şehirleşme eğrisi çok hızlı yükselmekte, %70 lerde en yüksek seviyesine erişmekte ve düzleşmekte ve daha sonra da aşağıya inmektedir. Şehirleşme eğrisi gelişme devresinde (terminal stage) en yüksek seviyesine eriştikten sonra tedricen aşağıya inmekte, böylelikle gerileme devresine (regressive stage) ulaşmaktadır. Bugün ileri derecede sanayileşmiş ve iktisaden gelişmiş batı ülkelerinde, şehirlerde yaşayan nüfus sayısının hâlâ artmakta olmasına rağmen, şehir nüfusu sabit kalmakta veya azalmaktadır. Bu husus günümüzde iktisaden gelişmiş batı ülkelerinin müşterek demografik ve ekistik özelliğidir. Bu ülkelerde toplam nüfusa göre şehirlerde yaşayan nüfus oranı yükselmesine rağmen şehirlerin nüfuslarının sabit kalması, hatta azalması ilgi çekicidir; fakat mütenakız bir husus değildir.

Yukarıda bir vesileyle değinildiği üzere, sanayileşmiş ve iktisaden gelişmiş ülkelerde, gelişme ve şehirleşmenin o tarihlerde adeta tabii bir neticesi olan çevre kirliliğinin tahammülfersa bir duruma gelmekte olması, münakâle şebekesi ve şartlarındaki iyileştirme, nakil araçlarında daha hızlı, ucuz ve emniyetli seyahat etme imkânlarına erişilmesi, daha temiz ve yeşil örtünün zengin olduğu ortamlarda yaşama isteğinin artması, kültür ve iktisadi seviyenin yükselmesi vs. gibi çok çeşitli sebeplerden dolayı; insanlar çalışmakta oldukları şehirleri terk ederek işyerinin takriben 60 km. uzağına kadar Suburb denilen, doğa içinde daha küçük ve yeşil şehirlerde (Garden city - Gartenstadt) yerleşmeyi tercih etmektedirler. Bu suretle küçük ve yeni merkezlerde ikamet etmekte ve işlerini eski şehirlerinde sürdürmektedir. Böylece iktisaden gelişmiş ülkelerde gittikçe artan derecede ikameti ile iş yeri farklı olan nüfus artmaktadır. Dolayısıyla insanlar, ikamet yeri ile iş yeri arasında ritmik ve periyodik bir hareket içindedir. Şehir coğrafyasında bu salınım hareketine sarkaç veya pandül (Almanca'ya Türkçe'den geçmiş bir kelime olarak Pendel) hareketi ismi verilmektedir. Batı ülkelerinde gittikçe artan ve yayılan salınım hareketi neticesi ortaya çıkan bu şehirleşme türüne suburbanization denilmekte olup; iktisaden gelişmiş batı ülkelerinde suburbanization süreci şehirleşme, yani urbanization'un yerini almaktadır. Yaklaşık 1950 lerden sonra, başka bir ifadeyle Türkiye'de sanayileşme ve şehirleşme hareketlerinin henüz başlamakta olduğu dönemde; iktisaden gelişmiş batı ülkelerinde bu yeni süreç başlamış bulunmaktadır. Böylelikle toplam nüfuslarına nispetle şehirli nüfus artmakla birlikte, şehirlerinin nüfusları sabitlenmekte, hatta bir miktar azalmaktadır. Hiç şüphe edilemez ki bu süreç, yani suburb'laşma hareketi gelecekte daha da artacak ve dünyanın geniş kısmında yaygınlık kazanacaktır. Kuşkusuz urbanization gibi, suburbanization da batı ülkelerinden bütün dünyaya yayılacaktır. Burada geçmişe dönerek, kendi kendimize bir muhasebe yapılması gerekmektedir. Acaba Türk-Osmanlı şehirlerinin yerleşim özellikleri arasında başta gelen; temiz, ferah ve yeşil örtünün zengin olduğu bahçeşehir özellikleri batı tarafından benimsenerek, yeniden canlandırılmıyormu?

Türk-Osmanlı şehirlerinin batıdaki diğer bir etkisi de ticaret merkezleridir. Türkçede çarşı ve pazar hem aynı hem de farklı anlam ve maksatla kullanılan kelimelerdir. İngilizcede Central Business District (CBD) veya halk arasında Downtown kelimeleri, merkezî iş sahası veya iş sahaları merkezi anlamındadır. Bu sahayı ifade eden başka kelimeler de şehir araştırması yapan çeşitli meslek mensubları tarafından kullanılmıştır. Bunlar arasında central business area,

retail business section, downtown business district başlıcalarıdır. Almanca'da Geschäftszentrum kelimesi de aynı anlamdadır. Amerikalı araştırmacılara göre CBD; özellikle Amerikan ve diğer batı kültüründe görülen modern şehirlerin değişik landuse* sahalarını karakterize etmektedir. Yani CBD; özellikle Amerika ve diğer batılı ülkelerin modern şehirlerindeki ulaşımı kolay, şehrin diğer sahalarına nazaran daha yüksek binaların yoğunluk kazandığı, ticarî bürolarını ve büyük perakende satış mağazalarını kapsayan, yaya trafiğinin yoğun, fakat genellikle araç trafiğine kapalı veya gece belirli saatlerde müsaade edilen, şehrin yerleşim alanına nispetle arsa, bina ve kira değerlerinin yüksek ve genellikle binaların çok katlı olduğu, çeşitli meslek mensublarını ve şehirdeki muhtelif toplum sınıflarını cezbeden bir alanı ifade etmektedir.

Hemen belirtmek gerekir ki, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden sonra önce ABD'de ve daha sonra batı Avrupa'da pek çok araştırmacı tarafından CBD konusunda çeşitli kitaplar ve yüzlerce makale yayınlanmış bulunmaktadır. Böylelikle CBD hakkında, değişik şehirlerde birbirinden farklı metotlar kullanılarak çeşitli teoriler ortaya çıkarılmış bulunmaktadır.

Mesela bir şehir sosyologu olan Ernest Burgess'in Şikago şehri üzerinde yaptığı bir araştırmada, Amerikan şehrinin beş konsantirik kuşak şeklinde düşünülmesi gerektiğini teklif etmiştir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir. 1) Merkezî iş sahası, 2) Geçiş kuşağı, 3) İşçi evleri, 4) Konut kuşağı, 5) Toplumsal kuşak; yani şehre bağlı bölgedeki insanların yer aldığı alandır. Bu araştırmanın etkisinde kalan pek çok bilim adamı, bir çok şehirde böyle kuşaklar olduğunu kabul ederek, bu teoriyi özellikle ticaret ve sanayi şehirlerinin gelişmesinde kullanabilme eğilimindedirler. Burgess'in 1929 senesindeki bu çalışmasında; ticarî, sosyal ve sivil hayatın merkezinin CBD'de bulunduğunu düşünmüştür. Bu sahanın kalbi downtown'ın perakende ticaret sahasıdır. Özellikle mağazalar, küçük dükkanlar, resmî binalar, kulübler, bankalar, oteller, sinema ve tiyatrolar, sergi ve konser salonları ile müzeler şehrin ekonomik, sosyal, sivil ve siyasal hayatının üssü durumundadır.

Şehirlerde iç içe geçmiş kuşaklar halindeki Burgess'in tasarımına en önemli tenkit, Homer Hoyt'dan gelmiştir. Hoyt, özellikle iki hususa dikkat çekerek, Burgess'den farklı düşünmektedir. Bunlardan biri şehirdeki arsa ve konut

* Landuse kelimesi şehirlerdeki yerleşim alanının kullanımı, iskân sahasından yararlanma anlamında düşünülmelidir. Zira şehirlerde arazi değil, arsa kullanımı bahis konusudur. Dolayısıyla, kırsal alandan ve ziraat hayatından tamamen farklıdır.

kiralalarının yüksekliği; ikincisi ise, şehrin gelişiminde işlek ana caddelerin etkileridir. Bu suretle şehir geliştiğinde, şehrin merkezindeki sahadaki gayrimenkullerin değeri o derece yükselir ki, bunları satın almaya sadece ticaretle meşgul olanların malî gücü yetmektedir. Böylece bu husus CBD'nin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu hipoteze göre gayrimenkullerin alımı ve kiralanma değeri, CBD'den şehrin kenarlarına doğru tedricen azalmaktadır. Fiatların en yüksek değerlerine ise, CBD sınırlarında ve merkezden çevreye doğru yönelen caddelerin kenarlarında oluşturulan mahallelerde rastlanmaktadır. Zira şehrin özellikle bu kesimleri, sanayi ve ticaret fonksiyonları tarafından en yoğun kullanılan sektörlerdir.

Merkezî iş sahasıyla ilgili batıda geliştirilmiş üçüncü görüş ise, tek bir CBD nüvesi etrafında gelişmeden ziyade şehirde çoklu nüvelerin olduğudur. Bu görüş konsantrik zon ve sektör teorilerine rağmen gelişmiştir. Bu nüveler şehrin kurulduğu zamandan beri mevcut olabilir. Yahut göçlerle veya şehrin belirli faaliyetlere yönelmesi neticesinde inkişaf edebilmektedir. Bu çoklu nüve görüşü ilk defa McKenzie tarafından ileri sürülmüş olsa da, özellikle C.D. Harris ve E.L. Ullman'ın çalışması olarak bilinmektedir ve Burgess'in konsantrik zonlar ve Hoyt'un sektörler teorilerinden daha esnektir. Bu teoride bir şehir dahilinde bir çok iş merkezleri bulunabileceği veya bir şehirde faaliyetlerin yeni merkezler veya mevcut subnuclei'nin gelişebileceğine dikkat çekilmektedir.

Batıda merkezi iş sahalarıyla ilgili birbirinden farklı teoriler yirminci yüzyılda geliştirile dururken; bundan yaklaşık 600 sene önce Türk-Osmanlı şehirlerinde bu hususlar zaten uygulanıyordu. Zira şehir hemen daima oluşturulan küçük bir meydan ve aynı zamanda iş merkezi etrafında teşekkül ediyordu. Batı şehirlerinin insanı adeta baskı altına alan, hangi yönden girileceği ve çıkılacağı belirlenmiş mütehakkim durumundan ve insanın adeta içinde kaybolduğu genişlikteki, insanın değil devletin veya devlet başkanının, imparatorun vs. simgesi olan ve bir otoriteyi, bir gücü ifade eden meydanlarından farklı olarak; şehirlerimizde her yönden rahatlıkla giriş ve çıkış yapılabilen, kenarında kahvelerin, camiin, sebillerin, insanın kendine hizmet eden, dolayısıyla cezbeden yapıların yer aldığı meydanlar mevcuttu. Meydan; şehir dahilinde ışımsal bir cadde ve sokak sisteminin kavşağında bulunduğu, şehrin etrafındaki cadde ve sokak sistemlerinin de kendine doğru açıldığı bir merkez durumunda bulunuyordu. Bu merkez bir vakfa bağlı dükkanları, hanları, kervansarayları, camii, haziresi, türbeleri, çeşmeleri, kahvehaneleri, selsebilleri, mahalli ve

mülki idarecilerin görev yaptığı binalarıyla birlikte sadece ticaret değil, çok çeşitli şehirselsel fonksiyonlar itibarıyla merkez olma özelliği taşıyordu. Daha evvelce bahsedildiği üzere, Türk-Osmanlı şehirlerinin gelişmesi evlerde kat sayısını arttırmak veya bitişik nizamda konut yapmak suretiyle olmazdı. Zira şehirlerimiz, belirli bir sahada ve etrafı surlarla çevrilmiş durumda da değildi. Bu sebeple mimar başı, yardımcıları (halifeleri) ve lonca tarafından eğitilmiş ve tek başına konut yapabilecek derecede uzmanlaşmış ustalar (kalfalar) tarafından, mevcut şehre yeni bir eklenti kurulumu ve büyümesi sağlanırdı. Bu eklenti mahallenin yerleşim düzeni de eskisine benzerdi. Küçük bir meydan çevreye doğru ışınal caddeler ve caddelerle kesişen ve hemen daima meydana açılan sokakları ve çıkmaz sokaklarıyla, bahçeler içinde coğrafi muhite fevkalâde uygun ve ahenk içindeki meskenleriyle temayüz eden Türk-Osmanlı şehirlerinde semt meydanları, aynı zamanda mahalli iş sahalarına, ulucamii ile çevresindeki kamu binalarının yer aldığı meydan ise, merkezî iş sahasına tekabül ederdi.

Türk-Osmanlı şehirlerinde de bazı zamanlarda ve hallerde, tıpkı batıdaki iktisaden gelişmiş şehirlerin merkezi iş sahasında olduğu gibi zaman içinde merkezi iş sahası yer değiştirmiştir. Mesela fethi takiben İstanbul'un merkezi iş sahası Fatih Camii ve külliyesi etrafı olarak düşünülmüş ve Sultan II. Mehmet sarayını İstanbul Üniversitesi merkez binasının bahçesinde inşa ettirmiştir. Şehrin gelişmesi ve kalabalıklaşmasıyla birlikte sur içi İstanbulunda merkezi iş sahası, nispeten kara içinde kalan Fatih Camii etrafından tedricen doğuya ve güney doğuya doğru yer değiştirmiş ve deniz kıyısına, limana nispeten yakın bir mevkide kurulmuştur. Böylece 15. yy.'da Fatih Sultan Mehmet'in inşa ettirdiği camii, türbeler, hazire, hamam ve sahnîseman medresesi etrafındaki Bedestan-ı atik çevresinde gelişen dükkanlar; II. Bayezid devrinden itibaren Beyazıt ile Eminönü arasında yoğunluk kazanmış ve merkezi iş sahası yer değiştirmiştir. Beyazıt meydanında kuzeye doğru Eminönü'ne, Haliç kıyısına inen Uzun Çarşı Caddesinin etrafında inşa edilmiş pek çok han, dükkan, hamam ve çeşmelerle; Kapalıçarşı ile Mısırçarşısı arasında kalan kısım İstanbul'un merkezi iş sahasını teşkil ediyordu. Bunun dışında, eski İstanbul'da pek çok mahalli iş sahası da mevcuttu. Mesela Fatih çarşısı Fatih ile Karagümrük arasında idi. Süleymaniye, Vefa, Hacıkadın semtlerinin çarşısı Küçükpazar idi. Eyüp camii etrafında Eyüp çarşısı, Kocamustafapaşa camii etrafında Kocamustafapaşa çarşısı, Valide Sultan camii etrafında Aksaray çarşısı, Sinan Paşa Külliyesi çevresinde Beşiktaş çarşısı, keza Galata Bedesteni ile Rüstempaşa Kervansarayı çevresindeki

Perşembe pazarı, Şemsi Paşa Külliyesi, Mihrimah Sultan camii ve Valide Sultan camii civarındaki Üsküdar çarşısı bunlar arasında en önemlileri idi.

Sanayileşme ve iç göçün artmasıyla birlikte Türkiye’de çok hızlı yaşanan şehirleşme, daha yerinde bir ifadeyle şehirlerin yaşama alanı özelliğini kaybederek yığılma alanı haline dönüşmesiyle Türk-Osmanlı şehirlerinin kendine özgü şehir planları, yerleşim düzeni, mahalli ve merkezi iş sahalarına tekabül eden meydanları, bu meydanlardan etrafa doğru açılan cadde ve sokak ile çıkmaz sokak sistemleri büyük ölçüde ortadan kaldırılmış bulunması, fevkalâde müessifdir. Fakat özellikle İstanbul, Bursa, Denizli, Kütahya, Konya, Kayseri, Trabzon, Kastamonu vs. gibi eski şehirlerimize ait şehir planlarında mahalli ve merkezi iş sahalarının hiyerarşik durumu güçlülükle de olsa bugün dahi seçilebilmektedir.

Kabul etmek gerekir ki, batıda 18. yy.’da başlayan sanayi devriminin adeta tabii bir neticesi olan kırdan şehre göç hareketlerin şehirlerdeki etkileri, Türkiye’de sanayileşmeye önem ve ağırlık verilen 1950’li yıllarda fazla bilinmiyor ve dikkatle takip edilemiyordu. Başta İstanbul olmak üzere, büyük şehirlerimizin yerleşim sahası kenarında kurulan sanayi tesislerinin hemen yanında gecekonduların adı verilen ruhsatsız yapılaşma, hiç vakit geçirmeksizin beliriverdi. Bugün İstanbul, Ankara ve İzmir’in bina sayısının neredeyse yarısı gecekonduların durumundadır. Ancak bizim gecekondularımız; günümüzde sayıları hayli azalmış batıdakilerden çok farklı olarak, bir gecede alelacele inşa edilmiş yapılar değildir. Hatta sayısı azımsanamayacak derecede betonarme binalar da mevcuttur. Genellikle seçim arefesinde ve dikkatlerin başka yere çevrili olduğu dönemlerde, birer kat ilave edilerek yapılır ve kısa sürede tek kat olmaktan uzaklaştırılır. Keza gecekonduların etrafındaki hazine arazisi de bahçe olarak kullanıldığından dolayı, gecekonduların mahallelerimizde yeşil örtü nispeten daha fazladır.

Türkiye’de kırdan şehre göç; şehirlerimizin kenarlarında kurulan sanayi tesislerimizin yanındaki boş hazine arazilerinde gecekonduların ortaya çıkarırken, şehirlerimiz dahilinde mevcut olan bahçeler içindeki iki üç katlı, tarihi ve mimari eser niteliğindeki evlerimizin de yıkılması, yıktırılması, yakılması, hasılı süratle ortadan kaldırılması hareketini hızlandırmıştır. Müteahhitler, taşeronlar, emlakçılar, ne demekse yap- sat’çılar büyük bir hızla ve bunun yanında hırsla; bahçeler içinde mamur ve müzeyyen evleri ve bahçeleri kısa zamanda tarumar ederek bina inşa edecek arsalar haline dönüştürdüler.

Mesela İstanbul'da 1950'li yılların ortalarında başlayan, gittikçe yayılan ve hız kazanan bu hareket, şehirlerimizde maalesef büyük bir kültür yıkımına zemin hazırlamış bulunmaktadır. Eski mahalleler ortadan kaldırıldı, şehirli şehrine yabancılaştırıldı. Her şey parselin genişliği, kat ve kot durumu, inşaatın bitim tarihi ve pay yüzdesine dönüştü. Özellikle 1960'lı yılların başından itibaren şehirlerimizde yapılan imar planlarıyla birlikte, mamur Türk-Osmanlı şehirlerinin oluşturduğu meskenler ve bunların meydana getirdiği eski mahalleler hızla yok edildi. Eskinin mamur mahalleleri ortadan kaldırılarak, mevcut imar planlarına göre, şehirlerimize yeni hüviyet kazandırıldı. Bu harekete şüphesiz imar planı hazırlayan ve uygulayan kamu kuruluşları da, dolaylı ve dolaysız olarak büyük ölçüde dahil oldular. Yol ve caddeleri genişletmek maksadıyla büyük istimplâklar yapıldı, tarihi eser niteliğindeki meskenler, çeşmeler, han, hamam, sebiller kendi haline terk edildi, maalesef sahipsiz bırakıldı; neticede yerden yükselmek için adeta birbiriyle yarışan hiçbir coğrafi ve mimari üsluba sahip olmayan ve olabilmesi de imkânsız bir beton yığını ortaya çıktı. Böylece batının takdir ve gıpta ettiği, bazı özelliklerini örnek alarak kendi şehirlerinde uyguladığı, Türk-Osmanlı şehirleri ortadan kaldırıldı. Neticede bu şehirlerin mahallelerindeki kültür ve hayat düzeyi de kaybedildi. Bu öyle bir derin tahribattır ki, günümüzde merkezi ve mahalli yönetimlerin fevkalâde iyi niyetle eskiyi koruma gayretleri de fazla etkili olmamaktadır. Eski İstanbul evlerinin kültür varlığı olarak tescili, harap yapıların restitüsyon ve restorasyon gayretleri mutlaka takdire şayandır. Ancak bunlar bazı münferit çalışmalardan öteye gidemeyecektir. Zira eski şehirlerimizin mahallelerinde, maziye canlandırmak için günümüz şartlarına uygun yeni fonksiyonların da kazandırılması gerekmektedir. Biz bu görüşten henüz hayli uzakta bulunuyor ve geçmiş zaman olur ki, hayali cihan değer misali; imkânlar nispetinde sadece eski eserleri ortaya çıkartmak ve onarmakla iktifa ediyoruz.

